

«ВТРАТА ГРОМАДЯНСТВА» ЯК ЮРИДИЧНИЙ КОНЦЕПТ ДОКТРИНАЛЬНОГО ДИСКУРСУ

«LOSS OF CITIZENSHIP» AS A LEGAL CONCEPT OF DOCTRINAL DISCOURSE

Драп'ятий Б.Є., аспірант
відділу конституційного права та місцевого самоврядування,
Інститут держави і права імені В.М. Корецького
ORCID ID: 0000-0002-8360-498X

Наукова стаття, зміст якої актуалізований неоднозначним, насамперед доктринальним розумінням юридичного концепта «втрата громадянства» у сфері інституту припинення громадянства, присвячена характеристиці наявного стану його науково-теоретичного розуміння на рівні конституційного права України та конституційного (державного) права зарубіжних країн. Зазначається, що чимало питань юридичного концепта «втрата громадянства» стосовно сучасних політико-правових реалій, його науково-теоретичної обґрунтованості для потреб офіційної правозастосовної практики в умовах євроінтеграційних та євроатлантичних процесів та забезпечення національної безпеки залишаються недостатньо висвітленими. Наведені авторські позиції формують твердження, що втрата громадянства в Україні не має властивостей автоматичного його припинення, а залежить від дискреційних повноважень глави держави та офіційно-документального оформлення. Водночас, втрата громадянства, насамперед це одна із форм припинення громадянства, яка застосовується відповідними компетентними суб'єктами держави до власного громадянина згідно передбачених у чинному законодавстві підстав та за юридичним наслідком має факт припинення постійного правового зв'язку між фізичною особою та відповідною державою. При цьому, втрата громадянства України має диспозитивний змістовний характер. Теоретично стверджується, що втрата громадянства, як форма припинення правового зв'язку між фізичною особою та державою, – є обов'язковим інститутом громадянства у системі конституційного права. Наголошується, що чинне законодавство закріплює вичерпний перелік підстав для втрати громадянства, що: по-перше, унеможливує їх свавільне розширення а відтак і застосування; по-друге, обумовлюють межі дискреційних повноважень державних органів, які беруть участь у вирішенні питань громадянства, зокрема щодо його припинення.

Ключові слова: інститут громадянства, припинення громадянства, втрата громадянства, підстави припинення громадянства внаслідок його втрати.

The article, the content of which is actualised by the ambiguous, primarily doctrinal, understanding of the legal concept of «loss of citizenship» in the field of the institution of termination of citizenship, is devoted to the description of the current state of its scientific and theoretical understanding at the level of Constitutional Law of Ukraine and Constitutional (State) Law of foreign countries. It is noted that many issues of the legal concept of «loss of citizenship» in relation to modern political and legal realities, its scientific and theoretical validity for the needs of official law enforcement practice in the context of European integration and Euro-Atlantic processes and ensuring national security remain insufficiently covered. The author's position is that the loss of citizenship in Ukraine does not have the properties of its automatic termination, but depends on the discretionary powers of the Head of State and official documentary registration. At the same time, the loss of citizenship is primarily a form of termination of citizenship applied by the relevant competent subjects of the State to its own citizen on the grounds provided for in the current legislation and, as a legal consequence, results in the termination of a permanent legal relationship between an individual and the relevant State. At the same time, the loss of Ukrainian citizenship has a dispositive substantive character. The author theoretically argues that the loss of citizenship, as a form of termination of the legal relationship between an individual and the State, is a mandatory institution of citizenship in the system of constitutional law. The author emphasises that current legislation enshrines an exhaustive list of grounds for loss of citizenship, which: firstly, makes it impossible to arbitrarily expand them and, consequently, to apply them; secondly, determines the limits of discretionary powers of state bodies involved in resolving issues of citizenship, in particular, with regard to its termination.

Key words: institute of citizenship, termination of citizenship, loss of citizenship, grounds for termination of citizenship as a result of its loss.

Постановка проблеми. У національній системі права конституційне право як провідна галузь за своїм сутнісним нормативним змістом безпосередньо регулює важливу частину суспільних відносин, що є предметом його правового регулювання та за умов законодавчого впровадження в систему інших галузей права також провадить нормативне регулювання суспільних відносин, які вже є їх предметом правового регулювання. Конституційне право становить принципову для інших галузей національного права початково-фундаментальну правову основу, що загалом обумовлює системне та міжгалузеве нормативно-правове регулювання відповідних суспільних відносин.

Принципи права, зокрема конституційного, є тими засадничими правовими основами, стрижневими ідеями, у яких сконцентровано суть права та які визначають його зміст. З огляду на принципи права, можна схарактеризувати правову національну систему, визначити рівень гуманності чинного законодавства, його відповідність міжнародним стандартам у сфері прав і свобод особи. Нормативне закріплення загально визначених принципів права є критерієм демократичності національної правової системи, її необхідною якістю та вихідним чинником правозастосовної діяльності [15, с. 10–16]. Причому в конституційному праві як галузі національного законодавства в нормативних текстах містяться правові дефініції, розу-

міння та аргументована інтерпретація яких подається лише на рині фахової літератури юридичного спрямування, передусім у джерелах з конституційного права.

Однак юридична практика щодо їх застосування засвідчує їх неоднозначне як доктринальне розуміння, так і юридичну інтерпретацію. Прикладом цього слугує юридичний концепт «втрата громадянства» [11; 1], який, маючи певне змістове формулювання («особи, які втратили громадянство України», «втрата громадянства України», «унаслідок втрати громадянства України», «втрата громадянства», «втрата особами громадянства України») в контексті правил юридичної техніки, нормативно відображений у різних статтях Закону України «Про громадянство України» (ст. 10, 17, 19, 20, 23–25) [12] та актуалізує зазначене питання як таке, що обумовлене процесом розвитку теорії конституційного права й апробаційним характером правозастосовної практики в Україні. Розв'язання організаційних питань, пов'язаних із застосуванням конституційно-правового інституту втрати громадянства особливо актуалізується в нинішніх надскладних реаліях спротиву російській агресії у контексті запровадження новел у законодавство, спричинених умовами воєнного стану.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Науково-теоретичному розгляду юридичного концепту «втрата громадянства», його різних аспектів у сфері інституту

припинення громадянства на рівні конституційного права України та конституційного (державного) права зарубіжних країн присвячена значна кількість праць, зокрема таких учених, як Н. Б. Кінаш [2], М. І. Козюбра [7], В. П. Колісник [5], М. В. Костицький [9], В. В. Кравченко [10, с. 132], О. О. Майданник [11], О. В. Петришин [7], В. Ф. Погорілко [5], В. О. Ріяка [3], М. В. Савчин [14], О. В. Совгіря [15], В. Я. Тацій [8, с. 173], В. Л. Федоренко [17, с. 202–215], О. Ф. Фрицький [18], В. М. Шаповал [19; 20], Ю. С. Шемшученко [4, с. 99, 101–103], Н. Г. Шукліна [15]. Однак чимало питань юридичного концепту «втрата громадянства» стосовно сучасних політико-правових реалій, його науково-теоретичної обґрунтованості для потреб офіційної правозастосовної практики в умовах євроінтеграційних та євроатлантичних процесів, забезпечення національної безпеки, залишаються недостатньо висвітленими.

Метою цієї статті є узагальнення та розвиток теоретико-методологічних знань щодо юридично обґрунтованої аргументації сутності та змісту юридичного концепту «втрата громадянства». Для її досягнення сформульовано такі завдання: по-перше, окреслити науково-теоретичні напрацювання у сфері окресленого питання; по-друге, за результатами аналізу загальнотеоретичних думок розкрити змістові ознаки та запропонувати авторську дефініцію юридичного концепту «втрата громадянства».

Виклад основного матеріалу. Необхідність створення наукового підґрунтя для формулювання ефективних методичних рекомендацій для відповідної як фахової навчальної роботи, так і правозастосовної практики вважаємо за доцільне розпочати розгляд авторських наукових концептів, представлених у вітчизняній юридичній літературі вченими-конституціоналістами, а також консолідувати універсальний позитивний інструментально-теоретичний досвід науковців у галузі конституційного (державного) права зарубіжних країн у питанні аналізу сфери інституту громадянства, а саме інституту припинення громадянства внаслідок його втрати.

У підручнику за авторством В. М. Шаповала щодо основ теорії та практики світового конституціоналізму (у розділі VI «Конституційні статуси людини і громадянина») зазначено, що поняття громадянина фактично розмежовує статуси людини та громадянина. Якщо людина є біосоціальним феноменом, то громадянина «створюють» особливі взаємозв'язки індивіда з державою. Учений слушно стверджує, що втрата громадянства відбувається поза формальним волевиявленням відповідної особи. Водночас особа зазвичай усвідомлює, що її певні діяння призведуть саме до таких наслідків. Найчастіше втрата відбувається за умов, коли особа добровільно набуває громадянства іншої держави без процедури виходу. Втрата громадянства зумовлена також вступом без належної згоди на державу (включаючи військову) службу в іншій країні. Іноді громадянство втрачається, якщо особа, яка впродовж тривалого часу знаходиться за межами держави, без поважних причин протягом визначеного строку (зазвичай кілька років) не стала на консульський облік [20, с. 184–194]. На думку автора, поняття громадянина є критерієм диференціації статусу фізичної особи та характеризується змішаним дуалізмом, симбіозом якого є біосоціальна сутність людини та правовідносин, у яких може брати участь така особа за наявності відповідних у неї особливих взаємозв'язків з державою. Саме на таку фізичну особу (громадянина), за умов вчинення певних фактичних дій, поширюються норми інституту втрати громадянства.

В іншій аналогічній праці [19, с. 108] В. М. Шаповал стверджує, що для характеристики громадянства важливими є питання припинення громадянства, а саме: вихід з громадянства, власне втрата громадянства та позбавлення його. Втрату громадянства, відповідно до законодавства окремих країн, автор інтерпретує як автоматичну

втрату громадянства за певних умов. Наприклад, найбільш поширеною умовою, на його думку, є натуралізація в іншій країні. Причому, як стверджує автор, у країнах, де встановлено дозвільний порядок виходу з громадянства, не припускається його автоматична втрата. У країнах, де визнаний принцип вільного виходу з громадянства (у США, Великій Британії та деяких інших країнах здійснюється у формі односторонньої відмови особи від свого громадянства і не потребує дозволу), автоматична його втрата є звичайною процедурою. Загалом дослідник інтерпретує втрату громадянства як відповідну підставу, яка в процесі правозастосування має автоматичний характер і ґрунтується на специфіці національного законодавства відповідних зарубіжних країн.

Одна з перших учених-конституціоналістів, яка обрала вивчення інституту громадянства одним з основних предметів наукового дискурсу, О. С. Лютюк стверджує, що громадянство України втрачається від дня видання Указу Президента України. Тобто втрата громадянства відбувається не автоматично (в Україні – Б. Д.), а в порядку, передбаченому законом [6, с. 260]. Таким чином, втрата громадянства в Україні не може автоматично припинитися, а залежить від дискреційних повноважень глави держави та офіційно-документального оформлення.

Автори підручника з конституційного права за загальною редакцією судді Конституційного Суду України у відставці, члена-кореспондента Національної академії правових наук України М. І. Козюбри вважають, що припинення громадянства – це припинення постійного правового зв'язку особи з державою. Припинення громадянства може відбуватись у таких формах: 1) виходу з громадянства (з власної волі особи); 2) втрати громадянства (за рішенням компетентних органів); 3) позбавлення громадянства (застосовують як санкцію з боку держави лише в деяких країнах, в Україні заборонено); 4) за підставами, передбаченими міжнародними договорами. Втрата громадянства відбувається з ініціативи компетентних на те органів і поза волею особи. Особа одночасно має усвідомлювати, що певні її дії можуть спричинити таку втрату, підстави якої означені в ст. 19 Закону «Про громадянство України» [7, с. 222–224]. Втрата громадянства – це одна із форм припинення громадянства, яка застосовується відповідними компетентними суб'єктами держави до власного громадянина згідно з передбаченими в чинному законодавстві підставами та за юридичним наслідком має факт припинення постійного правового зв'язку між фізичною особою та відповідною державою.

Схожу точку зору обстоюють такі вчені-конституціоналісти, як Л. І. Летнянчин та Ю. М. Тодика, які також стверджують, що припинення громадянства – це припинення постійного правового зв'язку особи з Українською державою [5, с. 83, 86]. Водночас вони не пропонують наукового аргументованого трактування юридичного концепту «втрата громадянства», а лише наводять встановлені нормативно-правові підстави втрати громадянства України відповідно до ст. 19 Закону України «Про громадянство України».

Професор М. В. Савчин також вважає, що припинення громадянства – це припинення постійного правового зв'язку особи з певною державою. У світовій практиці громадянство може припинитися зазвичай за наявності таких підстав: по-перше, правовий зв'язок особи з державою може припинитися внаслідок виходу особи з громадянства за власним бажанням, що визначається як репатріація; по-друге, у низці країн однією з підстав припинення громадянства є примусове позбавлення громадянства. Вчений стверджує, що підставою припинення громадянства України є його втрата й наголошує, що громадянство України може бути втрачене за певних обставин, коли громадянином України вчинено дії, які порушують законодавство нашої держави [14, с. 398, 400]. Втрата громадянства

України за авторською позицією має диспозитивний змістовий характер (може бути втрачене за певних обставин).

Знаний науковець з конституційного права зарубіжних країн В. О. Ріака вважає, що втрата громадянства – це репутація, або добровільна відмова. За національним правом більшості держав є кілька підстав втрати громадянства. Експатріація – вихід з громадянства за власним бажанням. Згідно з законодавством Великої Британії, США й низки інших держав для експатріації не потребується дозволу державних органів – вона здійснюється за односторонньою заявою про відмову від громадянства. У Франції свобода експатріації існує лише для осіб, які набули громадянство Франції за «правом крові» за кордоном. У Німеччині свобода експатріації обмежена для державних службовців, суддів, військовозобов'язаних, які не відбули строкової служби. В Японії, Ірландії, Австрії, Україні існує дозвольна система експатріації; у виході з громадянства України може бути відмовлено, якщо особа, яка порушила клопотання про вихід, має невиконані зобов'язання перед державою, майнові зобов'язання, з якими пов'язані істотні інтереси громадян чи організацій [3, с. 71–72].

Денатуралізація – примусове позбавлення громадянства, набутого в результаті натуралізації. Денатуралізація, базується на концепції недостатньої усталеності зв'язку натуралізованого громадянина з його новою батьківщиною. Тому законодавство деяких держав встановлює умови, за яких акт натуралізації скасовується. Наприклад, натуралізований аргентинець за рішенням суду втрачає громадянство в разі «перебування за кордоном понад два роки» або за «завдання шкоди уряду Аргентини». Громадянство України втрачається внаслідок виявлення факту подання неправдивих відомостей або фальшивих документів під час натуралізації [3, с. 71–72].

Денаціоналізація – примусове позбавлення громадянства осіб, які набули його за правом народження. Так, громадянство України втрачається внаслідок вступу особи на військову службу, службу безпеки, поліції, юстиції або до інших органів державної влади в іноземній державі без згоди на те державних органів України [3, с. 71–72]. Слід звернути увагу на те, що певні однорідні підстави припинення громадянства автор відносить як до позбавлення, так і втрати громадянства залежно від специфіки національного нормативно-правового регулювання інституту громадянства.

З набуттям громадянства О. О. Майданник тісно пов'язує друге важливе питання, що стосується підстав і порядку припинення громадянства України. Припинення громадянства – це припинення правового зв'язку особи з певною державою. У світовій практиці громадянство може припинятися зазвичай за наявності таких підстав: по-перше, правовий зв'язок особи з державою може припинятися внаслідок виходу особи з громадянства за власним бажанням, що визначається як експатріація; по-друге, у низці країн однією з підстав припинення громадянства є примусове позбавлення громадянства. Така підстава припинення громадянства, як позбавлення особи громадянства, зазвичай є санкцією держави стосовно до особи, яка вчинила протиправні дії у світовій практиці, такий захід зазвичай застосовується лише щодо тих громадян, які набули громадянство в порядку натуралізації, до того ж протягом порівняно нетривалого часу після натуралізації. Наприклад, австрійський Закон про громадянство, який допускає позбавлення громадянства натуралізованих громадян, забороняє це робити після спливу 6 років з моменту натуралізації (абзац 3 параграфу 34 Закону). Примусове позбавлення громадянства осіб, що набули його в порядку натуралізації, визначають як денатуралізацію. Інколи така підстава, як примусове позбавлення громадянства, може застосовуватися щодо осіб, якими воно набуто за народженням. Цей порядок визначається як денаціоналізація. За загальним правилом у законодавстві можуть встановлюватися й інші підстави припинення гро-

мадянства, воно також може припинятися на підставі міжнародних договорів. Поряд з припиненням громадянства України у зв'язку з бажанням особи набути громадянство іншої держави воно може бути припинено також унаслідок його втрати. За певних обставин, коли громадянином України вчинено дії, що порушують законодавство нашої держави, громадянство України може бути втрачене. Отже, наступною підставою припинення громадянства України є його втрата. Втрата громадянства як особливий вид його припинення є санкцією держави стосовно особи, що порушила законодавство. У ст. 19 Закону «Про громадянство України» визначено обставини (підстави – Б. Д.), за яких громадянство України втрачається [11, с. 128, 132]. Авторська позиція ґрунтується на тому, що припинення громадянства – це лише припинення правового зв'язку. Однак ми вважаємо, що основним правовим наслідком припинення громадянства, зокрема у формі його втрати – це також і втрата статусу громадянина (України).

Професор О. Ф. Фрицький, розкриваючи сутнісне значення втрати громадянства в країнах світу, вважає, що це втрата правового зв'язку особи з цією державою та можлива з таких підстав: внаслідок виходу з громадянства за власним бажанням (експатріація); примусового позбавлення громадянства особи, яка набула його за погодженням (денаціоналізація); або примусового позбавлення громадянства натуралізованих осіб (денатуралізація) [18, с. 139].

О. В. Совгіря та Н. Г. Шукліна, розкриваючи питання про принципи громадянства України, доречно зазначають, що в одних державах певна підстава (припинення громадянства – Б. Д.) може розглядатися як підстава для втрати громадянства, а в інших – як для його позбавлення. Наприклад, за законодавством Молдови вступ на військову службу іноземної держави є підставою для позбавлення громадянства цієї країни, тоді як за законодавством України це – підстава для втрати громадянства України [15, с. 106–107].

Отже, однорідні правові підстави припинення громадянства, згідно з приписами національного законодавства в різних країнах, можуть мати амбівалентний характер.

Висновки і пропозиції. Підбиваючи підсумки, слід зазначити, що як в українському та в зарубіжному конституціоналізмі накопичено науково-теоретичні основи розуміння юридичного концепту «втрати громадянства».

Втрата громадянства як форма припинення правового зв'язку між фізичною особою та державою є обов'язковим інститутом громадянства в системі конституційного права. Однак поточне національне (українське) конституційне законодавство в регулюванні відносин у сфері громадянства не надає його офіційно-правового розуміння та нині не містить легального його визначення.

Натомість чинне національне законодавство закріплює вичерпний перелік підстав для втрати громадянства, що, по-перше, унеможливує їх свавільне розширення, а отже, неправомірне застосування; по-друге, обумовлюють межі дискреційних повноважень державних органів, які беруть участь у вирішенні питань у сфері громадянства, зокрема питань припинення громадянства внаслідок його втрати.

На основі проведеного нами аналізу вважаємо за можливе надати власну уточнену дефініцію юридичного концепту «втрата громадянства». Втрата громадянства – це передбачена в чинному законодавстві форма припинення постійного правового зв'язку фізичної особи з державою, яка згідно з передбаченими підставами застосовується відповідними компетентними суб'єктами держави до власного громадянина та за юридичним наслідком має позбавлення правового статусу «громадянин України».

Варто підкреслити, що зазначене нами питання, на наш погляд, потребує активного подальшого аналізу шляхом чіткого визначення місця та функціонального навантаження юридичного концепту «припинення громадянства» в системі науково-теоретичних координат сучасного українського конституційного права.

ЛІТЕРАТУРА

1. Зелена А. Підсумки 2022 року: судова практика. *ЮРИСТ&ЗАКОН* : [сайт]. URL: https://uz.ligazakon.ua/ua/magazine_article/EA016299.
2. Кінаш Н. Б. Загальноєвропейські принципи громадянства: національно-правовий аспект реалізації : монографія. Івано-Франківськ : Місто НВ, 2023. 248 с.
3. Конституційне право зарубіжних країн : навч. посіб. / [М. С. Горшеньова, К. О. Закоморна, В. О. Ріяка та ін.] ; за заг. ред. В. О. Ріяки. 2-ге вид., доповн. і переробл. Київ : Юрінком Інтер, 2006. 544 с.
4. Конституційне право України. Академічний курс : підручник : у 2 т. / за заг. ред. Ю. С. Шемшученка. Київ : Юрид. думка, 2008. Т. 2. 800 с.
5. Конституційне право України : підручник / за ред. В. П. Колісника, Ю. Г. Барабаша. Харків : Право, 2008. 416 с.
6. Конституційне право України : підручник / за ред. В. Ф. Погорілка. Київ : Наук. думка, 1999. 734 с.
7. Конституційне право : підручник / [Ю. Г. Барабаш, О. М. Бориславська, В. М. Венгер та ін.] ; за заг. ред. М. І. Козюбри. Київ : Ваіте, 2021. 528 с.
8. Конституція України. Науково-практичний коментар / [редкол.: В. Я. Тацій (голова редкол.), О. В. Петришин (відп. секретар), Ю. Г. Барабаш та ін.]. 2-ге вид., переробл. і доповн. Харків : Право, 2011. 1128 с.
9. Костицький М. В. Методології пізнання в юриспруденції як науково-практичному комплексі : Нове українське право. Науково-дослідний інститут правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії правових наук України, 2023. Вип. 2. 192 с.
10. Кравченко В. В. Конституційне право України : навч. посіб. Вид. 4-те, випр. та доповн. Київ : Атіка, 2006. 568 с.
11. Майданник О. О. Конституційне право України : навч. посіб. Київ : Алерта, 2011. 380 с.
12. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 15 верес. 2022 р. Справа № 9901/166/21 (провадження № 11-183ai22). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106660143>.
13. Про громадянство України : Закон України від 18 січ. 2002 р. № 2235-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 13. Ст. 65.
14. Савчин М. В. Конституційне право України : підручник / відп. ред. М. О. Баймуратов. Київ : Правова єдність, 2009. 1008 с.
15. Совгіря О. В., Шукліна Н. Г. Конституційне право України : навч. посіб. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 632 с.
16. Солоненко О. М. Функціональний аспект принципів права у правозастосовній діяльності. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2011. № 1. С. 10–16.
17. Федоренко В. Л. Конституційне право України : підручник. Київ : Ліра-К, 2016. 616 с.
18. Фрицький О. Ф. Конституційне право України : підручник. Київ : Юрінком Інтер, 2002. 536 с.
19. Шаповал В. М. Конституційне право зарубіжних країн : підручник / 4-те стереотип. вид. Київ : АртЕк, 2001. 264 с.
20. Шаповал В. М. Конституційне право зарубіжних країн : підручник. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 480 с.